

A study on the Stucco Decorations of the Historical Port of Najirom

Hossein Tofighian¹

1. Associate Professor of Archaeology, Marine Archeology Department, Archeology Research Institute, National Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Email: hosseintofighian1@gmail.com

Article Info

 <https://doi.org/10.22034/Athar.1868>

Pp: 7 - 37

Article Type:

Research Article

Article History:

Received: 2025-01-09

Revised: 2025-04-21

Accepted: 2025-05-01

Use your device to scan
and read the article online

Athar Journal

Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:

Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: <https://athar.richt.ir/>

Abstract

Plaster was used to whitewash walls and wooden columns from the Achaemenid period, and the use of stucco continued to decorate buildings in the Parthian period. In the Sassanid period, plaster was used not only as a covering for walls, but also, due to the malleability of plaster, it was used to decorate mud and stone walls. During this period, plaster carving methods began to evolve and continued with greater variety in the Islamic period. On the northern coast of the Persian Gulf, a large number of plaster carvings from the Sassanid and early Islamic periods have been introduced by Whitehouse in the historical port of Siraf. During the archaeological investigation and identification of the historical port of Najirom, which is located ten kilometers west of the city of Dayer, Cultural materials on the surface of the site, including pottery fragments, glass, metal objects, coins, and plaster fragments, were studied. Among the cultural findings on the surface of this site, plaster fragments are of great importance for archaeological studies, historiography, and historical reconstruction of the historical port of Najirom due to their abundance and great diversity. In this field study, fragments of Sasanian-Early Islamic stucco carvings were collected on the slopes of hills overlooking the sea and a smaller number from stratigraphic trenches. In this research, the stucco carvings discovered from Najirom will be studied and the existing samples will be classified based on the type of stucco carvings. The variety and large number of stucco fragments, despite the lack of archaeological excavation, indicate the existence of large religious and public buildings, the prosperity of trade, and the construction of luxurious buildings within its urban fabric. The stucco carvings of the historical port of Najirom are comparable to those of Siraf in the Sassanid period and the first centuries after Islam.

Keywords: Plastering, Historical Port, Najirom, Persian Gulf, Sassanid, Early Islam.

Citations: Tofighian H., (2025). "A study on the Stucco Decorations of the Historical Port of Najirom". *Athar*, 46(108): 7-37. <https://doi.org/10.22034/Athar.1868>

Homepage of this Article: <https://athar.richt.ir/article-2-1868-en.html>

© The Author(s) Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

This historical waterway has long been of interest to power centers within Iran and foreign powers, and the most important trade routes, especially the Silk Road, passed through this region (Tofighian, 2018: 10). Dozens of historical ports on the northern coast of the Persian Gulf reflect the maritime trade, navigation, and shipping of Iranians throughout the ancient history of this land. As a link connecting Iran's population and economic centers with civilizations on the same horizon in the Indian subcontinent, East Africa, and East Asia, historical ports have not only been places for the exchange of goods and merchandise, but also for the exchange of customs, traditions, religion, culture, art, and music. The presence of different religions and faiths such as Jews, Christians, Zoroastrians, and Shia and Sunni Muslims in the historical ports of the Persian Gulf is evidence of this claim (ibid.: 1402: 19).

The most important questions of this research are as follows: 1- What is the diversity of the Najrom gypsum arrays and what are the techniques used to make them? 2- Which of the parallel ancient sites on the coasts of the Persian Gulf and Iran are the Najrom gypsum arrays comparable in terms of culture? 3- What is the dating of the Najrom historical port gypsum arrays?

The most important hypotheses include the following: 1- Among the findings of the Najrom, there are a large number of broken pieces of plaster arrays, and the plaster arrays are of great variety, including geometric, Islamic, Samarra-type motifs, architectural elements, plant motifs, half-columns, inscriptions, functional and composite motifs. 2- The stucco decorations of Najrom are comparable to the historical ports of Siraf. 3- The stucco decorations of the historical port of Najrom date back to the late Sasanian period and the first half of the Islamic period.

Materials and Methods

In the archaeological survey and identification of Bandar Najrom in 2009 and 2013, pottery and other cultural materials such as fragments of plaster ornaments, coins, seals, beads, and metal objects were systematically collected and studied (Tofighian, 1993). The method of collecting information in this article is field research and library studies, and the research method is comparative studies with a descriptive-analytical approach to the findings from the archaeological investigation and identification of the historical port of Najrom. For this purpose, first, fragments of plaster arrays were separated, examined, and classified from among the mass of cultural materials. Then, for the purpose of comparison and relative chronology, plaster arrays from other historical ports of the Persian Gulf, including Siraf and Bardestan, were studied and compared.

Data

In archaeological surveys of the Najrom, countless pieces of plaster arrays were identified on the surface of the ruins of this historic site.

1-Geometric motifs

The patterns of the plaster arrays of the historical port of Najrom include square, rectangular, circular, trapezoidal and triangular patterns that are repeatedly created in rectangular frames around the altar.

2- Samarra-type plaster arrays, style C

Among the various plaster arrays, there is a type of plaster array called Samarra, which belongs to the Abbasid period and the first centuries after Islam.

3- The role of architectural elements

Another part of the motifs of the Najjirom plaster arrays is related to the role of architectural elements such as arches, arches, and corbels, which are drawn in the form of various arches, architectural niches, and decorative corbels.

4-Plant motifs

Among the motifs of the Najjirom plaster arrays, a larger number are related to plant motifs that are combined with other motifs. The motifs of coniferous trees, grape clusters, single leaves, repeated leaves, and the motifs of various three-petaled, four-petaled, five-petaled, and multi-petaled flowers decorate the surface of the Najjirom plaster arrays.

5- Designs in the form of half-columns

One of the designs in the plaster arrays of the historical port of Najjirom is the designs created in the form of decorative half-columns, where geometric, plant, and Islamic designs are created on the half-columns.

6-Inscription motifs

The large number of fragments of the Najjirom plasterwork motifs in the form of inscriptions in Kufic script attracts attention. These inscriptions, which probably decorated the edge of the altar, include letters such as “m”, “la”, “hamd” and other letters.

7-Functional motifs

Functional motifs are another type of arrangement found in the plasterwork discovered at the historic port of Nejirom. These motifs include pieces of overlapping arches in various dimensions and sizes, which were part of the functional decorations of entrances and niches.

8- Composite motifs

Most of the elaborate plasterwork arrays from the historic port of Najjirom have composite motifs including plant, geometric, inscription and Islamic motifs.

Discussion

In the archaeological investigation and identification of the historical port of Najjirom and its 130-hectare area, broken pieces of plaster have attracted attention. These pieces of plaster arrays include geometric, Islamic, Samarra-type arrays, architectural elements, plant elements, half-columns, inscriptions, functional and composite motifs that have been created among various geometric frames.

The Najjirom plaster arrays are mainly used to cover the surfaces of walls, niches, doorways, and mihrabs of mosques, and are combined to create repetitive patterns.

The methods of creating Najjirom plaster arrays are in situ shaping and semi-embossed or low-embossed, and probably the plaster array motifs were created on the surfaces of the altar and other parts of the mosque using the Kasht-e-Bori technique. The frame method and the carving method are also other styles of creating Najjirom plaster arrays. These patterns are mainly in the form of friezes

or decorative strips, and a smaller number are made in the form of frames. It seems that most of the plaster arrays of Najirrom belong to religious buildings and mosques, but some of the plaster arrays were separated from noble buildings and left on the surface of the site.

Conclusion

In the archaeological survey and identification of the historical port of Najirrom and the stratigraphic survey program, 58 broken pieces of gypsum arrays were identified and studied. Among the broken pieces of gypsum arrays, 5 had geometric arrays, 4 had Islamic arrays, 3 are Samarra style arrays, 6 are architectural elements such as arches and corbels, 15 are plant arrays including various types of flowers, plants, and palm trees, 2 are half-columns decorated with geometric plant motifs, 12 have inscriptions in Kufic script and non-Kufic script, 5 have functional arrays such as tiered arches belonging to entrances and niches, and 6 have combined arrays including geometric, plant motifs, inscriptions, and other arrays. Broken pieces of plaster decorations were made from half-baked, half-pounded plaster mortar and adorned noble houses and public buildings such as mosques and altars. The plaster decorations of Najirrom are comparable to the historical ports of Siraf and Bardastan in the Persian Gulf. Dating the plaster arrays of the historical port of Najirrom is very difficult, given that they are mainly obtained from superficial surveys. In general, the plaster arrays of the historical port of Najirrom belong to the late Sasanian period and the first half of the Islamic period. More accurate dating of the plaster arrays of Najirrom requires archaeological excavation.

Acknowledgments

The authors would like to express their sincere gratitude to the Research Institute of Cultural Heritage and the Archaeology Research Center for providing the opportunity to conduct archaeological research at the historical port of Najirrom. They also wish to thank the anonymous reviewers of the journal, whose valuable comments enriched the content of this article.

Observation Contribution

The authors declare that there is no conflict of interest and that all ethical publishing standards have been observed in the process of citation and referencing. This study is derived from archaeological investigations at the historical port of Najirrom, financially supported by the Ports and Maritime Organization. The authors gratefully acknowledge the support of this esteemed organization.

پژوهشی در آرایه‌های گچی بندر تاریخی نجیرم

حسین توفیقیان^۱

I. دانشیار پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

Email: hosseintofighian1@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

<https://doi.org/10.22034/Athar.1868>

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۳۷-۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۲/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۱

نخستین نشانه‌ها از کاربرد گچ و آرایه‌های گچی از دوره ایلام است. از دوره هخامنشی برای سفیدکاری دیوارها و ستون‌های چوبی از گچ استفاده شده و استمرار استفاده از آرایه‌های گچی در تزئین بناها در دوره اشکانی است. در دوره ساسانی استفاده از گچ نه تنها به عنوان پوشش دیوارها به کار می‌رفت، بلکه به دلیل خاصیت شکل‌پذیری گچ، دیوارهای گلی و سنگی را زینت می‌بخشید. در این دوره روش‌های آرایه‌های گچی رو به تکامل گذاشت و در دوران اسلامی با تنوع بیشتری تداوم یافت. در سواحل شمالی خلیج فارس تعداد فراوانی از آرایه‌های گچی دوره ساسانی و اوایل اسلام در بندر تاریخی سیراف توسط «وایت هاووس» معرفی شده است. در طی بررسی و شناسایی باستان‌شناسی بندر تاریخی نجیرم که در ۱۰ کیلومتری غرب شهرستان دیر واقع شده است، مواد فرهنگی سطح محوطه شامل: قطعات سفال، شیشه، اشیاء فلزی، سکه و قطعات آرایه‌های گچی مورد مطالعه قرار گرفت. در میان یافته‌های فرهنگی سطح این محوطه، قطعات آرایه‌های گچی به دلیل فراوانی و تنوع زیاد از اهمیت زیادی برای مطالعات باستان‌شناسی، تاریخ‌نگاری و بازسازی تاریخی بندر تاریخی نجیرم برخوردار است. در این بررسی میدانی، قطعات آرایه‌های گچی‌های دوره ساسانی-اوایل اسلام بر دامن تپه‌های مشرف به دریا و تعداد کمتری از ترانسه لایه‌نگاری جمع‌آوری گردید. در این پژوهش به مطالعه آرایه‌های گچی‌های مکشوف از نجیرم پرداخته و نمونه‌های موجود براساس نوع نقوش آرایه‌های گچی طبقه‌بندی خواهد شد. تنوع و تعداد زیاد قطعات آرایه‌های گچی با وجود فقدان کاوش باستان‌شناسی نشان‌دهنده وجود سازه‌های بزرگ مذهبی و بناهای عام‌المنفعه، رونق تجارت و ساخت بناهای فاخر در میان بافت شهری آن است. آرایه‌های گچی بندر تاریخی نجیرم قابل مقایسه با آرایه‌های گچی سیراف در دوره ساسانی و سده‌های نخستین بعد از اسلام است. مهم‌ترین اهداف این پژوهش مطالعه نقوش به‌کار رفته در آرایه‌های گچی نجیرم و طبقه‌بندی آن‌ها جهت تعیین کاربری و تاریخ‌گذاری آن‌ها است. آرایه‌های گچی بندر تاریخی نجیرم به انواع هندسی، اسلیمی، سامرا نوع C، عناصر معماری، گیاهی، نیم‌ستون، کتیبه، کاربردی و نقوش ترکیبی تقسیم می‌شوند؛ هم‌چنین مطالعه تکنیک ساخت و مقایسه تحلیلی نقوش با نمونه‌های مشابه در خلیج فارس، به‌ویژه بندر تاریخی سیراف و بردستان از دیگر اهداف این پژوهش باستان‌شناختی است.

کلیدواژگان: آرایه‌های گچی، بندر تاریخی، نجیرم، خلیج فارس، ساسانی، اوایل اسلام.

فصلنامه علمی اثر

نشریه پژوهشکده ابنیه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:

پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ارجاع به مقاله: توفیقیان، حسین، (۱۴۰۴). «پژوهشی در آرایه‌های گچی بندر تاریخی نجیرم». اثر، ۴۶ (۱۰۸): ۳۷-۷. <https://doi.org/10.22034/Athar.1868>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://athar.richt.ir/article-2-1868-fa.html>

مقدمه

خلیج فارس در طول تاریخ، شاهراه تجاری دنیای شرق و غرب و مرکز تبادلات فرهنگی و تجاری دنیای باستان بوده است. سواحل شمالی خلیج فارس به دلیل شرایط خاص طبیعی و موقعیت ساحلی دارای شرایط مساعدی برای ایجاد و رونق بنادر تاریخی بوده است. این آب‌راه تاریخی از دیرباز مورد توجه مراکز قدرت در داخل ایران و قدرت‌های خارجی بوده و مهم‌ترین راه‌های تجاری به‌ویژه راه دریایی ابریشم از این منطقه عبور می‌کرده است (توفیقیان، ۱۳۹۷: ۱۰). ده‌ها بندر تاریخی در سواحل شمالی خلیج فارس نشان‌دهنده تجارت دریایی، دریانوردی و کشتی‌رانی ایرانیان در طول تاریخ کهن این سرزمین است. بنادر تاریخی به‌عنوان حلقه اتصال مراکز جمعیتی و اقتصادی ایران با تمدن‌های هم‌افق در شبه قاره هند، شرق آفریقا و شرق آسیا، نه تنها محل دادوستد کالا و امتعه تجاری بوده‌اند، بلکه آداب، رسوم، مذهب، فرهنگ، هنر و موسیقی نیز در آن‌ها تبادل می‌شد. حضور مذاهب و ادیان مختلف هم‌چون: یهودیان، مسیحی‌ها، زرتشتی‌ها و مسلمانان شیعه و سنی در بنادر تاریخی خلیج فارس گواهی بر این مدعاست (همان، ۱۴۰۲: ۱۹). مهم‌ترین بنادر تاریخی خلیج فارس مانند: مهرویان، سینیز، گناوه، ریشهر، سیراف، نای بند، کیش، کنگ، قشم، هرمز قدیم و گمبرون و بندر نویافته نجیرم هر یک به روزگاری مرکز تجاری و بازرگانی خلیج فارس بوده و زمانی دیگر با افول تجارت، جای خود را به بنادر تاریخی دیگری داده‌اند (همان، ۱۳۸۳: ۷۶-۳۷).

درمیان بنادر یادشده، بندر تاریخی نجیرم به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین بنادر تاریخی خلیج فارس از نظر ابعاد بزرگ و لایه‌های متعدد فرهنگی چند هزار ساله، جایگاه ویژه‌ای در تجارت دریایی خلیج فارس از دوره الیمایی (اشکانی) تا سده‌های متأخر اسلامی برعهده داشته است (همان، ۱۴۰۹: ۷-۶۱). بندر تاریخی نجیرم در گویش محلی به‌نام «بتانه» یا «بی بی خاتون» نیز گفته می‌شود. برنامه بررسی و شناسایی باستان‌شناسی بنادر سواحل شمالی خلیج فارس در سال ۱۳۸۸ ه.ش. و بررسی و شناسایی باستان‌شناسی شهرستان دیر در سال ۱۴۰۲ ه.ش. فرصت مطالعه بندر تاریخی نجیرم را فراهم ساخت. هم‌چنین در زمستان ۱۴۰۰ ه.ش. برنامه گمانه‌زنی به‌منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم و لایه‌نگاری بندر تاریخی نجیرم توسط نگارنده صورت پذیرفت. در طی این پژوهش‌های میدانی قطعات فراوانی از آرایه‌های گچی از سطح بندر تاریخی نجیرم جمع‌آوری و مورد مطالعه قرار گرفت. در این مجال به مطالعه و طبقه‌بندی قطعات آرایه‌های گچی و نقش آن‌ها در تبیین جایگاه بندر تاریخی نجیرم پرداخته می‌شود.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: مهم‌ترین پرسش‌های این پژوهش بدین شرح است: ۱- آرایه‌های گچی نجیرم از چه تنوعی برخوردار بوده و تکنیک‌های ساخت آن کدام است؟ ۲- آرایه‌های گچی نجیرم قابل مقایسه با کدام یک از محوطه‌های باستانی هم‌افق در سواحل خلیج فارس و ایران فرهنگی است؟ ۳- تاریخ‌گذاری آرایه‌های گچی بندر تاریخی نجیرم چیست؟

مهم‌ترین فرضیات شامل این موارد است: ۱- درمیان یافته‌های بندر تاریخی نجیرم تعداد زیادی قطعات شکسته آرایه‌های گچی وجود دارد و آرایه‌های گچی از تنوع زیادی شامل: نقوش هندسی، اسلیمی، نوع سامرا، عناصر معماری، گیاهی، نیم‌ستون، کتیبه، نقوش کاربردی و ترکیبی برخوردار است. تکنیک‌های ساخت آرایه‌های گچی‌های نجیرم شامل: آرایه‌های گچی و شکل‌دهی درجا، کشته‌بری بر سطوح دیوارها، قابی و تراش نوارهای تزئینی است. ۲- آرایه‌های گچی‌بری نجیرم قابل مقایسه با بندر تاریخی سیراف و بردستان در خلیج فارس است؛ هم‌چنین می‌توان آن‌ها را با گچ‌بری‌های محوطه‌های ساسانی و اوایل اسلام در محدوده ایران فرهنگی مقایسه کرد. ۳- آرایه‌های گچی‌های بندر تاریخی نجیرم متعلق به اواخر دوره ساسانی و نیمه نخست دوران اسلامی است.

روش پژوهش: در بررسی و شناسایی باستان‌شناسی بندر نجیرم در سال‌های ۱۳۸۸ و ۱۴۰۲ ه.ش. سفال و سایر مواد فرهنگی مانند قطعات آرایه‌های گچی، سکه، مهر، مهره و اشیاء فلزی به‌صورت سیستماتیک جمع‌آوری گردیده و مورد مطالعه قرار گرفت (توفیقیان، ۱۴۰۳). روش گردآوری اطلاعات در این مطالعه، پژوهش میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای است و روش تحقیق مطالعات تطبیقی با رویکرد توصیفی-تحلیلی یافته‌های حاصل از بررسی و شناسایی باستان‌شناسی بندر تاریخی نجیرم است؛ بدین منظور، ابتدا قطعات آرایه‌های گچی از میان

انبوه مواد فرهنگی تفکیک، بررسی و طبقه‌بندی گردید؛ سپس به منظور مقایسه و گاه‌نگاری نسبی، آرایه‌های گچی‌های سایر بنادر تاریخی خلیج فارس، من جمله سیراف و بردستان مورد مطالعه و مقایسه تحلیلی قرار گرفت.

نگاهی به جغرافیای تاریخی بندر تاریخی نجیرم

درمیان منابع جغرافیای تاریخی نوشته‌های «اصطخری» اشاره دقیق‌تری به محل قرارگیری بندر نجیرم نموده است؛ وی فاصله بندر نجیرم تا سیراف را ۱۲ فرسنگ، یعنی ۷۲ کیلومتر ذکر می‌کند که طی این مسیر از سیراف (بندر طاهری) به طرف غرب به ویرانه‌های نجیرم خواهیم رسید. وی نجیرم را دارای دو منبر و جزء سیراف و هم‌سطح با جم معرفی کرده است (اصطخری، ۱۳۷۳: ۴۰). «ابوالقاسم محمدبن حوقل» در کتاب *صورة الارض* ضمن اشاره به توج و نجیرم، از رودی یاد می‌کند که از طرف چپ نجیرم عبور می‌کند و از دریاچه سکان می‌آید. ابن حوقل، سیراف را دارای دو منبر شامل نجیرم و جم معرفی کرده است؛ وی فاصله سیراف تا نجیرم را ۱۲ فرسخ ذکر کرده و آن را جزء نواحی گرمسیر توصیف کرده است (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۵۵-۳۷). «مقدسی» در *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم* به سال ۳۷۵ ه. ق. در خصوص نجیرم چنین آورده است: «نجیرم نیز کنار دریاست و دو جامع دارد که صحن یکی از آن‌ها در سنگ تراشیده شده است. بازاری در بیرون شهر دارد. از چاه و برکه‌ها می‌آشامند که از باران انباشته شده است» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۳). «ابن بلخی» در *فارسنامه*، اردشیرخوره را شامل سه سیف معرفی کرده و سیف سوم را مظفر در شمال نجیرم آورده است. وی ضمن توصیف موقعیت سیراف و نای بند، بندر نجیرم را بندری کم‌اهمیت در باختر سیراف و آن طرف دهانه رود سکان معرفی کرده است. «ابن بلخی» فاصله بین شیراز تا نجیرم را ۶۵ فرسنگ ذکر کرده است (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۴۱۷). «جیهانی» در *اشکال العالم* فاصله شیراز تا نجیرم را ۷۰ فرسخ ذکر کرده است (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۱۹)؛ هم‌چنین در *حدود العالم من المشرق الی المغرب* به سال ۳۷۲ ه. ق. که از قدیمی‌ترین کتاب‌های جغرافیاست، نجیرم را جای بازرگانی و بر کران دریا معرفی کرده است (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۳۲). «ابوالفداء» در اوایل قرن هشتم هجری نجیرم را جزو شهرهای فارس ذکر کرده است (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۳۷۲).

درمیان مستشرقین «شوارتس» محل قرارگیری نجیرم را حوالی دیر معرفی کرده است (شوارتس، ۱۳۸۲: ۹۶). «لسترنج» ابتدا محل قرارگیری نجیرم را در کتاب *جغرافیای خلافت شرقی*، محل دیگر معرفی کرده است (لسترنج، ۱۳۷۳: ۷۵)، اما بعداً نوشته‌های خود را اصلاح کرده و در کتاب دیگری به نام *استان فارس در ایران* محل نجیرم را در نزدیکی بندر دیر ذکر نموده است (Le Strange, 1912: 49). متأسفانه به دلیل ترجمه نشدن کتاب جدید بسیاری از محققین محل نجیرم را با تبعیت از لسترنج در کتاب *جغرافیای خلافت شرقی* در محلی غیر از نجیرم واقعی معرفی می‌کنند (تصاویر ۱ تا ۴).

پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهشی نجیرم: بندر تاریخی نجیرم یکی از ناشناخته‌ترین بنادر تاریخی خلیج فارس است. در منابع جغرافیای تاریخی از بندر نجیرم نام برده شده، اما در مورد محل قرارگیری بندر تاریخی نجیرم اتفاق نظر وجود ندارد و به اعتقاد برخی از مردم این بندر تاریخی در محل روستای زیارت در شهرستان دشتی است. محوطه نجیرم ابتدا توسط «وایت هاووس» (وایت هاووس، ۱۳۸۶: ۱۴۷)، «استین» (Stein, 1937: 45)، «پاول شوارتس» (شوارتس، ۱۳۸۲: ۳۴) و لسترنج (Le Strange, 1905: 49) مورد بازدید قرار گرفت و نامبردگان محوطه بتانه را همان نجیرم تاریخی معرفی کردند. درمیان باستان‌شناسان ایرانی «علی‌اکبر سرفراز» در بررسی و شناسایی باستان‌شناسی شهرستان گنگان از این بندر بازدید کرد و آن را بندر تاریخی نجیرم نامید (سرفراز، ۱۳۸۴: ۳). طی برنامه بررسی باستان‌شناسی بندر تاریخی خلیج فارس در سال ۱۳۸۸ ه. ش. که به سرپرستی نگارنده و حمایت مالی اداره کل میراث فرهنگی استان بوشهر انجام شد، بندر باستانی نجیرم مورد باستان‌شناسی قرار گرفت و مواد فرهنگی سطح این محوطه مطالعه گردید (توفیق‌یان، ۱۳۹۳: ۶۰). هم‌چنین در کاوش باستان‌شناسی به هدف تعیین عرصه و پیشنهاد حریم و لایه‌نگاری به سال ۱۴۰۰ ه. ش. و برنامه بررسی

تصویر ۱: موقعیت بندر تاریخی نجیرم در سواحل شمالی خلیج فارس (گوگل ارث، ۲۰۲۴).

Fig. 1: Location of the historic port of Najriom on the northern coast of the Persian Gulf (Google Earth, 2024).

تصویر ۲: محدوده بندر تاریخی نجیرم نسبت به ساحل دریا و شرکت های صنعتی پیرامون آن (گوگل ارث، ۲۰۲۳).

Fig. 2: The area of the historical port of Najriom in relation to the seashore and the industrial companies surrounding it (Google Earth, 2023).

تصویر ۳: محوطه باستانی نجیرم، تل اشرف در بخش شرقی و بقایای کوره سفال‌گری مجاور آن (توفیقیان، ۲۰۲۴).

Fig. 3: The ancient site of Najjirom, Tul Ashraf in the eastern part and the remains of the pottery kiln adjacent to it (Tofighian, 2024).

تصویر ۴: شواهد و بقایای معماری و فضاهاى راست‌گوشه در سطح محوطه باستانی نجیرم (توفیقیان، ۲۰۲۴).

Fig. 4: Evidence and remains of architecture and rectangular spaces at the level of the ancient site of Najjirom (Tofighian, 2024).

و شناسایی باستان‌شناسی شهرستان دیر به سال ۱۴۰۲ ه.ش. سطح این محوطه مجدد مورد مطالعه قرار گرفت (توفیق‌یان، ۱۴۰۰ و ۱۴۰۳).

پیشینه پژوهشی آرایه‌های گچی: یکی از نخستین پژوهش‌ها در مورد آرایه‌های گچی دوره ساسانی در مورد یافته‌های گچی دره شهر اتفاق افتاده است (لک‌پور، ۱۳۸۹) و در حوزه مطالعاتی سیمره قطعات آرایه‌های گچی بنای قلعه گوری توسط «عطاء حسن‌پور» مورد مطالعه قرار گرفته است (حسن‌پور، ۱۳۹۴)؛ هم‌چنین آرایه‌های گچی سیمره توسط «حسینی» و همکاران با مسجد جامع نائین مورد مقایسه قرار گرفته است (حسینی و همکاران، ۱۳۹۴). از دیگر مطالعات آرایه‌های گچی می‌توان به مسجد نه‌گنبد بلخ (Golomberk, 1969)، مطالعه تزئینات گچ‌بری خانه-قلعه بنی‌عامری توسط «پرتو» و «مسعودی» (پرتو و مسعودی، ۱۳۹۹: ۳۱-۱۹)، گچ‌بری‌های دوره ساسانی محوطه برزقاوله، کوه‌دشت توسط «منصوری» و «کریمیان» (منصوری و کریمیان، ۱۳۹۱)، نقوش نمادین گیاهی در گچ‌بری‌های دوره ساسانی توسط «موسوی حاجی» و همکاران (موسوی حاجی و همکاران، ۱۳۹۸)، بازخوانی گچ‌بری‌های تالار آتشکده بندیان توسط «رهبر» (رهبر، ۱۴۰۱)، مطالعه نویافته‌های گچی بناهای اعیانی گوریه و جهانگیر در رود کنگیر ایوان، استان ایلام توسط «خسروی» (خسروی، ۱۳۹۹)، آرایه‌های تزئینی گچ‌بری دوره سلجوقی توسط «حمیدی» (حمیدی، ۱۳۹۱) و معرفی گچ‌بری‌های سیراف در موزه ایران باستان توسط «مرادی» (مرادی، ۱۴۰۲) اشاره کرد؛ هم‌چنین تزئینات گچ‌بری دوره ساسانی توسط «ینس کروگر» به نگارش درآمده و توسط «سمعی» ترجمه شده است (کروگر، ۱۳۹۶).

مطالعه نقوش آرایه‌های گچی‌های مکتشفه از بندر تاریخی نجیرم

در بررسی‌های باستان‌شناسی بندر تاریخی نجیرم تعداد بی‌شماری قطعات آرایه‌های گچی در سطح ویرانه‌های این محوطه تاریخی شناسایی گردید. اگرچه قطعات آرایه‌های گچی در تزئین منازل و فضاهای معماری کاربرد فراوان داشته است، اما بیشترین قطعات آرایه‌های گچی بندر تاریخی نجیرم در سطح زمین و محل احتمالی یکی از مساجد آن بر بلندای پشته مجاور امامزاده شاه ابوالقاسم و مشرف به دریا شناسایی شده است. تعداد زیاد قطعات آرایه‌های گچی در این بنا نشان‌دهنده کاربرد هنر آرایه‌های گچی برای تزئین محراب و سایر اجزاء مساجد این بندر تاریخی در سده‌های نخستین اسلامی است. آرایه‌های گچی‌های مشکوفه از نجیرم که پیش‌تر خواهد آمد به صورت قطعات شکسته به روش آرایه‌های گچی شکل‌دهی درجا و به صورت نیم‌برجسته یا کم‌برجسته ایجاد شده‌اند. نقوش با تکنیک کشته‌بری بر روی سطوح محراب و سایر اجزاء مسجد خلق شده است؛ هم‌چنین برخی از آرایه‌های گچی‌های نجیرم به روش قابی و برخی دیگر به روش تراش ایجاد شده‌اند. این نقش عمدتاً به صورت نوارهای تزئینی هستند و تعداد کمتری به شکل قاب ساخته شده‌اند. مطالعه بر روی قطعات آرایه‌های گچی بندر تاریخی نجیرم از گستردگی بناهای مذهبی و فراوانی تزئینات معماری حکایت دارد. این آرایه‌های گچی‌ها از نظر آرایه‌های ایجادشده در قاب‌بندی‌های متنوع هندسی، به حداقل نه‌گروه: هندسی، اسلیمی، نوع سامرا، عناصر معماری، گیاهی، نیم‌ستون، کتیبه، نقوش کاربردی و ترکیبی تقسیم می‌شوند. بیشتر آرایه‌های گچی پوشش دیوارها، درگاه‌ها، محراب و طاقچه‌ها بوده است که برای ایجاد نقوش مکرر ترکیب شده‌اند. نقوش آرایه‌های گچی‌های نجیرم از نظر موضوع نقوش به چند دسته تقسیم می‌شود که در ادامه تشریح شده است.

۱. نقوش هندسی

در قرون اولیه اسلامی بیشتر نقوش آرایه‌های گچی تزئینی به صورت طرح‌های اختر چلیپا، خطوط مستقیم، رشته‌های مروارید، حلقه‌شکل و کثیرالاضلاع‌ها، صلیب شکسته و دوایر و گره‌سازی‌ها بودند (ینس، ۱۳۹۶: ۴۰۲). نقوش آرایه‌های گچی بندر تاریخی نجیرم شامل: نقش‌های مربع، مستطیل، دایره، دوزنقه و مثلث است که به صورت تکراری در قاب‌های مستطیل‌شکل حاشیه محراب ایجاد شده‌اند. این قاب‌ها شامل آرایه‌های گچی‌های نواری یا افریز هستند که در کنار هم به صورت نوار در اطراف درگاه‌ها، پنجره‌ها و حاشیه محراب‌ها به‌کار می‌رفته‌اند. نمونه‌های مکتشفه از نجیرم شامل ردیف ستاره‌های شش‌پر و نقوش گیاهی در داخل و

خارج آن است (تصویر ۵). در موزه محلی سیراف سه عدد آرایه‌های گچی با نقش ردیف ستاره‌های شش‌پر و آرایه‌های گیاهی در پیرامون و داخل ستاره‌هاست که قابل مقایسه با نمونه‌های نجیرم است (مرادی، ۱۴۰۲: ۳۶۱، تصویر ۱۰). درون و بیرون این فرم‌ها برگ‌های تکراری دیده می‌شود که برای پر کردن فضاهای خالی استفاده شده است. ردیف اشکال دوزنقه‌ای و دایره‌های تودرتو از فراوانی بیشتری در میان نقوش هندسی برخوردارند. نمونه مکشوفه از نجیرم شامل یک دایره و ستاره شش‌پر است و در مرکز آن یک دایره توپر با نقش گیاهی وجود دارد. این نگاره به صورت مکرر تکرار شده است (تصویر ۶). آرایه‌های گچی بعدی شامل ردیف دایره‌های مطبق با آرایه گل شش‌پر در میان دایره‌ها از دیگر نمونه‌های مکشوفه از بندر تاریخی نجیرم است که از گمانه لایه‌نگاری T.T.19 و لوکوس ۱۰۱ به دست آمده است (تصویر ۷). این آرایه‌های گچی قابل مقایسه با نمونه مکشوفه از سیراف است. آرایه‌های گچی مکشوفه از سیراف شامل تکرار دایره‌های مطبق است که در درون خود نقش گیاهی دارد (مشاهده نگارنده در موزه محلی سیراف). این نگاره‌ها قابل مقایسه با آرایه دایره در آرایه‌های گچی مکشوفه از نجیرم است. حاشیه نقوش به صورت خطوط موازی یا ردیف مروارید شکل ایجاد قاب‌هایی نموده است که نقوش هندسی در داخل آن‌ها قرار می‌گرفته است. نمونه مکشوفه از نجیرم شامل ردیف مروارید است که یادآور مرواریدهای دوره ساسانی است (تصویر ۸). در برخی موارد ردیف مروارید به صورت مدور با نقوش گیاهی است که به صورت متناوب از شاخه‌هایی منشعب می‌شود. آرایه‌های گچی مکشوفه از سیراف شامل دو ردیف مروارید در داخل و خارج و نقوش گیاهی در بخش میانی است (مرادی، ۱۴۰۲: ۳۶۲، تصویر ۱۲). این دایره‌های مروارید شباهت زیادی به آرایه‌های گچی‌های مکشوفه از خارگ دارد (ایازی و میری، بی‌تا: ۵۷)؛ هم‌چنین این ردیف مرواریدها در برخی محوطه‌های اوایل اسلام در خلیج فارس شناسایی شده است (Lic, 2017: 152, Fig. 1). نمونه دیگری از ردیف مروارید را می‌توان در آرایه گچ‌بری تافگان‌کور، نظام‌آباد مورد مطالعه قرار داد (کرگور، ۱۳۹۶: ۶۸، عکس ۲، شماره ۲۶۲). استفاده از حلقه مروارید به صورت گسترده در دوره ساسانی و سده‌های نخستین اسلامی رواج داشته است.

تصویر ۵: دو قطعه آرایه‌های گچی نواری یا افریز با نقوش ردیف ستاره هشت‌پر اختر و چلیپا و نقوش گیاهی در داخل و خارج آن، مکشوفه از بندر تاریخی نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).

Fig. 5: Two pieces of plaster strip or frieze arrays with patterns of rows of eight-pointed stars, a star and a cross, and plant motifs inside and outside, discovered from the historical port of Najriom (Tofighian, 2024)

۲. آرایه‌های گچی نوع سامرا سبک C

درمیان آرایه‌های گچی‌های متنوع یک نوع آرایه‌های گچی به نام سامرا دیده می‌شود که متعلق به دوره عباسی و سده‌های نخستین بعد از اسلام است. این آرایه‌های گچی در یک یا دو طرف ایجاد شده و برگ‌های تزئینی

تصویر ۶: نقش آرایه‌های گچی به شکل دایره و ستاره شش‌پر در داخل آن به همراه دایره مرکزی، مکشوفه از بندر تاریخی نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).
Fig. 6: Plaster pattern in the shape of a circle and a six-pointed star inside it, along with a central circle, discovered from the historical port of Najriom (Tofighian, 2024).

تصویر ۷: نقش آرایه‌های گچی به شکل ردیف دایره‌های مطبق با نقش گل در میان دوایر مکشوفه از بندر تاریخی نجیرم، گمانه لایه‌نگاری T.T.19 لوکوس ۱۰۱ (نگارنده، ۱۴۰۰: ۵۹۷، عکس ۴۰۷).
Fig. 7: Plaster arrays in the form of rows of overlapping circles with floral motifs among the circles discovered from the historical port of Najriom, stratigraphic borehole T.T.19, Locus 101 (Tofighian, 2021, 597, photo 407).

تصویر ۸: یک عدد آرایه‌های گچی با نقوش هندسی و ردیف دایره‌های مروارید مکشوفه از بندر تاریخی نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).
Fig. 8: A number of plaster arrays with geometric patterns and rows of pearl circles discovered from the historical port of Najriom (Tofighian, 2024).

شبیبه نخل است که به صورت متوالی به هم متصل شده و نوارهای تزئینی را به وجود آورده‌اند. در پیرامون این نقش‌های پخ و ملایم، گل‌هایی با چندبرگ مانند نیلوفر سه‌پره یا برگ نخل و... دیده می‌شود. این نقوش با استفاده از خطوط منحنی به صورت درهم پیچیده و در راستای محورهای عمودی خلق شده‌اند. این شیوه آرایه‌های گچی به سبک C شباهت دارد و به صورت قالب چوبی بر روی گچ خیس ایجاد می‌شده است. این سبک در قرن سوم هجری رایج بوده و قابل مقایسه با نمونه‌های مکشوفه از سیراف و سامرا است (Herzfeld, 1923: LVII; Tampoe, 1989: 87-94). در بررسی باستان‌شناسی بندر تاریخی نجیرم یک قطعه آرایه‌های گچی نوع سامرا سبک C شناسایی گردید (تصویر ۹). این نمونه قابل مقایسه با دو نمونه مکشوفه از محوطه باستانی بردستان است (توفیقیان، ۱۴۰۳)؛ هم‌چنین گچ‌بری نوع سامرا از نجیرم شباهت بسیاری به نمونه مکشوفه از بندر تاریخی سیراف دارد (مرادی، ۱۴۰۲: ۳۶۵، تصویر ۱۶).

تصویر ۹: یک نمونه از آرایه‌های گچی شبیه سبک سامرا C مکشوفه از بندر تاریخی نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).

Fig. 9: An example of plaster arrays resembling Samarra C style discovered from the historical port of Najirum (Tofighian, 2024).

۳. نقش عناصر معماری

بخش دیگری از نقوش آرایه‌های گچی نجیرم مربوط به نقش عناصر معماری مانند طاق، قوس و کنگره است که به شکل طاق‌های مختلف، جرزهای معماری و کنگره‌های تزئینی ترسیم شده است. درون این طاق و قوس‌ها به وسیله نقوش گیاهی و شاخ و برگ پر شده است. در این آرایه‌های گچی قاب‌هایی به شکل محراب با قوس جناغی یا هلالی ایجاد شده است. این قاب‌ها در یک یا دو قاب یا بیشتر تکرار شده است (تصاویر ۱۰ و ۱۱). درون قاب‌ها به صورت گیاهی و گل و برگ و شاخه تزئین شده‌اند. فضای لچکی بین محراب‌ها با نقوش هندسی و گیاهی پر شده است. این نقوش با تکنیک قالبی ساخته شده و بر روی سطح بنا نصب شده‌اند. برخی از نمونه‌های مکشوفه در نجیرم قابل مقایسه با محراب‌های بندر تاریخی سیراف هستند (مرادی، ۱۴۰۲: تصویر ۱).

از دیگر یافته‌های مربوط به عناصر معماری در بندر تاریخی نجیرم شناسایی یک قطعه کنگره از گچ بود که از ترانسه لایه‌نگاری T.T.19 به دست آمد (تصویر ۱۲). این قطعه کنگره گچین از سه پله تشکیل شده و درون قاب آن به وسیله نقوش گیاهی پر شده است. این کنگره به صورت شکسته است و تزئینات آن به شکل قالبی و شامل عناصر گیاهی و مسبک ایجاد شده است. نقوش به شدت فرسایش یافته است و تشخیص آن دشوار است (توفیقیان، ۱۴۰۰: ۵۹۶، طرح ۴۰۶). این کنگره قابل مقایسه با نمونه‌های مکشوفه از بیشاپور مربوط به دوره ساسانی (کروگر، ۱۳۹۶: ۹۱، عکس ۱)، نمونه مکشوفه از پالمیرا در سوریه (کروگر، ۱۳۹۶: ۲۳۳، شکل ۸۲) و بندر

تاریخی سیراف متعلق به سده‌های نخستین بعد از اسلام است (مرادی، ۱۴۰۲: ۳۵۷، تصویر ۴؛ Whitehouse, 1970: 6). این کنگره‌ها به عنوان بخشی از تزئینات نما یا دیوار مسجد به کار می‌رفته‌اند. نمونه‌ای از این تزئینات در مسجد جامع قرطبه قابل مشاهده است (Creswell, 1940: pl. 28).

تصویر ۱۰: دو عدد آرایه‌های گچی با نقوش عناصر معماری شامل طاق و نقوش گیاهی و اسلیمی در میان، بندر تاریخی نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).
Fig. 10: Two plaster arrays with architectural element motifs, including arches and floral and Islamic motifs in between, Najirum historical port (Tofighian, 2024).

تصویر ۱۱: دو عدد آرایه‌های گچی با نقوش عناصر معماری (شامل طاق جناقی در سمت راست و یک طاق هلالی در چپ) و نقوش گیاهی در بیرون و داخل طاق‌ها، بندر تاریخی نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).

Fig. 11: Two plaster arrays with architectural element motifs (including a pedimented arch on the right and a crescent arch on the left) and plant motifs on the outside and inside of the arches, Najirum historical port (Tofighian, 2024).

۴. نقوش گیاهی

در میان نقوش آرایه‌های گچی نجیرم تعداد بیشتری مربوط به نقوش گیاهی است که با سایر نقوش ترکیب شده است. نقش درختان سوزنی‌برگ، خوشه‌های انگور، تک‌برگ، برگ‌های تکراری و نقش انواع گل‌های سه‌پر، چهارپر، پنج‌پر و چندپر سطح آرایه‌های گچی نجیرم را تزئین کرده‌اند. در میان آرایه‌های گچی نجیرم، خبری از نقوش حیوانی، پرندگان و نقوش انسانی نیست و شاید دلیل آن ممنوعیت کاربرد این نقوش در سده‌های نخستین

تصویر ۱۲: کنگره گچی مکشوفه از بندر تاریخی نجیرم، گمانه لایه نگاری T.T.19 لوکوس ۱۰۱ (نگارنده، ۱۴۰۰: ۵۹۶، طرح ۴۰۸)
Fig. 12: Gypsum congress discovered from the historical port of Najirum, stratigraphic borehole T.T.19, Locus 101 (Tofighian, 2021: 596, plan 408).

بعد از اسلام باشد. قاب‌های تزئینی یا افریزها به تعداد زیاد در سطح محوطه باستانی نجیرم شناسایی گردید. در تعدادی از این افریزها آرایه‌های گیاهی شامل: گل‌های چهارپر، پنج‌پر و شش‌پر به وسیله نقوش اسلیمی به هم متصل شده و درون قاب‌های هندسی قرار گرفته‌اند. این قاب‌ها به صورت خطوط صاف برجسته یا ردیف اشکال هندسی در جهت عمودی و افقی، تزئین‌کننده ورودی‌ها و حاشیه محراب‌ها بوده‌اند (تصویر ۱۳). در برخی از افریزها گل لاله یا گل سرخ به صورت مکرر ایجاد شده است (تصویر ۱۴). آرایه گل لاله در آرایه‌های گچی‌های برزقاواله در کوه‌دشت لرستان (منصوری و کریمیان، ۱۳۹۱: ۸۰، تصویر ۴-۳) و بنای ام‌الزعر در تیسفون قابل مشاهده است (کروگر، ۱۳۹۶: ۱۰۴ و ۸۷، شکل ۳۴ و عکس ۲).

از دیگر آرایه‌های گیاهی در بندر تاریخی نجیرم می‌توان به دو نمونه از آرایه‌های گچی با نقش گیاهی برگ‌نخلی به صورت تکراری و ردیفی، درون قاب قلبی شکل اشاره کرد (تصاویر ۱۵ و ۱۶). آرایه‌های این آرایه‌های گچی‌ها قابل مقایسه با بازسازی افریز برگ‌نخلی بادبزی در کلیسا در شهر مدور در ساحل غربی دجله مربوط به دوره ساسانی (کروگر، ۱۳۹۶: ۶۸، شکل ۱۸، شماره ۴۶)، برخی نقوش برجسته کاخ کیش، تیسفون، دوره ساسانی (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۴: ۷۷۶-۷۷۰)، نقوش آرایه‌های گچی به صورت برگ نخل در منطقه تیسفون، دوره ساسانی (کروگر، ۱۳۹۶: ۱۴۳)، نقوش آرایه‌های گچی کاخ کیش، دوره ساسانی (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۴)، آرایه‌های گچی تزئینی همراه با نقوش گیاهی و طرح قلبی از برزقاواله، کوه‌دشت مربوط به دوره ساسانی (منصوری و کریمیان، ۱۳۹۱: ۸۰، تصویر ۸-۳) و آرایه‌های گچی مکشوفه از سیراف شامل تکرار آرایه برگ نخل درون قاب قلبی شکل است (مرادی، ۱۴۰۲: تصویر ۲۲).

از دیگر آرایه‌های گیاهی در نجیرم نقش درخت نخل است که با الگوبرداری از طبیعت پیرامون بر روی بستر گچی ایجاد شده است (تصویر ۱۷). آرایه‌های گچی قابل مقایسه با نمونه نجیرم در بندر تاریخی بردستان شناسایی شده است (نگارنده، ۱۴۰۳)؛ هم‌چنین آرایه گل شش‌پر درون قاب شش‌ضلعی (تصویر ۱۸)، گل لوتوس درون قاب دایره‌شکل با تزئینات هندسی در پیرامون (تصویر ۱۹) و گل و برگ درون قاب به شکل طاق شبدری و نقوش گیاهی در پیرامون از دیگر آرایه‌های گیاهی مکشوفه در بندر تاریخی نجیرم است (تصویر ۲۰). فراوانی آرایه‌های گیاهی نشان‌دهنده اعتقاد مردمان نجیرم به سلامتی، بهروزی، طول عمر، برکت و پایداری است که با تبعیت از طبیعت پیرامون بر روی سطوح گچی در بناهای اعیانی و مساجد ایجاد شده است.

از دیگر نقوش آرایه‌های گچی نجیرم نقوش اسلیمی است. نقوش اسلیمی مانند گل و بته‌ها و شاخ و برگ درختان و میوه‌های انار، انگور و غیره هستند که برای جلوگیری از شبیه‌سازی و شبیه‌نگاری که در اسلام ممنوع شده بود نقوش را به صورت ساده و خلاصه شده یا ساده ترسیم می‌کردند (زمانی، ۲۵۳۶: ۳۴). اسلیمی، نقوش تزئینی به شکل گیاه با ساقه‌های مارپیچی، شاخ و برگ درخت تاک (مو) و خوشه‌های انگور، برگ کنگر و برگ گل، گلدان، بوته‌ها، برگ‌های مدور، برگ نخل، میوه کاج، امرود و انار و یا اسلیمی‌های دهن‌اژدری است که ابتدا و انتهای آن مشخص نیست. نقوش اسلیمی نجیرم شامل خط‌های پیچیده و منحنی‌ها و قوس‌های دورانی مختلفی است که در تزئینات محراب به کار رفته است. نقوش اسلیمی با نقوش هندسی و سایر موتیف‌ها ترکیب شده است. درون این اسلیمی‌ها حالت زگ‌برگ‌های موازی دیده می‌شود که به احتمال زیاد بیانگر برگ‌های یک نوع پیچک است که برگ‌های قلب‌مانند دارد و بعد از رشد به دور خود می‌پیچد. حتی فرم گردان آن نیز به نوعی نمایانگر گردش پیچک است. طرح‌های اسلیمی انواع گوناگون دارد که شامل: «اسلیمی ساده»، «اسلیمی توپر»، «اسلیمی توخالی»، «دهن‌اژدری»، «خرطوم فیلی»، «ماری» و انواع دیگر است (سجادی، ۱۳۷۶: ۲۱۵-۱۹۴). نقوش اسلیمی به کار رفته در نجیرم از نوع ساده و ماری است که به صورت قاب یا افریز در حاشیه ورودی‌ها یا حاشیه محراب‌ها را به صورت افقی و عمودی تزئین می‌کرده است (تصویر ۲۱).

تصویر ۱۳: چهار قاب با آرایه‌های گچی نقوش گیاهی شامل گل‌های چهارپر، شش‌پر با خطوط اسلیمی و هندسی، بندر تاریخی نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).
 Fig. 13: Four frames with plaster arrays of plant motifs, including four-petaled and six-petaled flowers with Islamic and geometric lines, historical port of Bejirom (Tofighian, 2024).

تصویر ۱۴: دو قاب آرایه‌های گچی با نقوش گیاهی و اسلیمی به شکل گل لاله، بندر تاریخی نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).
 Fig. 14: Two frames of plaster arrays with floral and Islamic motifs in the shape of tulips, historical port of Najirom (Tofighian, 2024).

تصویر ۱۵: آرایه‌های گچی با نقش گیاهی برگ نخلی به صورت تکراری وردیفی درون قاب قلبی شکل، احتمالاً متعلق به دوره ساسانی به طول ۴۵ سانتی متر، مکشوفه از نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).

Fig. 15: Plaster arrays with a repeating palm leaf plant motif in a row inside a heart-shaped frame, probably from the Sassanid period, 45 centimeters long, discovered in Najirom (Tofighian, 2024).

تصویر ۱۶: آرایه‌های گچی با نقش گیاهی به صورت تکرار آرایه برگ نخلی درون قاب قلبی شکل از بندر تاریخی نجیرم، احتمالاً متعلق به دوره ساسانی (نگارنده، ۱۴۰۳).

Fig. 16: Plaster arrays with plant motifs in the form of a repeating palm leaf array within a heart-shaped frame from the historical port of Najirom, probably dating back to the Sassanid period (Tofighian, 2024).

تصویر ۱۷: آرایه‌های گچی با نقوش گیاهی شامل نقش نخل با دسته‌های آویزان خرما مکشوفه از نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).

Fig. 17: Plaster arrays with plant motifs, including a palm tree motif with hanging bunches of dates, discovered from Najirom (Tofighian, 2024).

تصویر ۱۸: دو قاب آرایه‌های گچی با نقوش گیاهی شامل گل شش‌پر و پنج‌پر با خطوط اسلیمی و هندسی مکشوفه از نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).
Fig. 18: Two frames of plaster arrays with plant motifs, including six-petaled and five-petaled flowers with Islamic and geometric lines, discovered from Najirum (Tofighian, 2024).

تصویر ۱۹: نقش آرایه‌های گچی شامل برگ‌های گل لوتوس در میان یک قاب دایره‌شکل و خطوط هندسی پیرامون آن، مکشوفه از نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).

Fig. 19: Plaster pattern of lotus flower leaves within a circular frame and geometric lines around it, discovered from Najirum (Tofighian, 2024).

1

2

تصویر ۲۰: نقش آرایه‌های گچی شامل گل و برگ در میان قاب به شکل طاق شبدری و نقوش گیاهی در پیرامون آن، مکشوفه از نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).
Fig. 20: Plaster pattern of lotus flower leaves within a circular frame and geometric lines around it, discovered from Najirum (Tofighian, 2024).

تصویر ۲۱: چهار عدد آرایه‌های گچی با نقوش اسلیمی به صورت قاب مکشوفه از بندر تاریخی نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).

Fig. 21: Four plaster arrays with Islamic motifs in the form of exposed frames from the historical port of Najjirom (Tofighian, 2024).

۵. نقوش به صورت نیم‌ستون

یکی از نقوش آرایه‌های گچی‌های بندر تاریخی نجیرم نقوش ایجادشده به صورت نیم‌ستون تزئینی است که آرایه‌های هندسی، گیاهی و اسلیمی بر روی نیم‌ستون ایجاد شده است. این نیم‌ستون‌ها در دو طرف محراب مسجد نجیرم تعبیه شده و موجب زیبایی و جلب توجه بیشتر محراب به عنوان مهم‌ترین عنصر معماری مساجد اسلامی می‌شده است. نقوش روی این نیم‌ستون‌های تزئینی شامل آرایه فلسی شکل در اثر شماره ۱ و نقوش گیاهی در دو طبقه در اثر شماره ۲ است (تصویر ۲۲). این نیم‌ستون‌ها به شدت آسیب دیده و به صورت شکسته در سطح محوطه باستانی نجیرم شناسایی شده‌اند. نمونه‌هایی از این نیم‌ستون‌های تزئینی در سیراف با نقوش هندسی و گیاهی (موزه منطقه‌ای خلیج فارس در بوشهر و موزه محلی سیراف)، منطقه تیسفون در عراق با نقوش گیاهی مربوط به دوره ساسانی (کروگر، ۱۳۹۶: ۹۷، عکس ۵)، موزه هنرهای اسلامی برلین با نقوش گیاهی و خطوط اسلیمی (کروگر، ۱۳۹۶: ۹۷، عکس ۶) و موزه بغداد مربوط به دوره ساسانی (کروگر، ۱۳۹۶: ۶۶، نظام‌آباد) شناسایی شده است.

تصویر ۲۲: دو عدد آرایه‌های گچی به صورت نیم‌ستون و نقوش هندسی و گیاهی روی آن‌ها مکشوفه از بندر تاریخی نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).

Fig. 22: Two plaster arrays in the form of half-columns with geometric and plant motifs on them, discovered from the historical port of Najjirom (Tofighian, 2024).

۶. نقوش کتیبه

از قرن چهارم هجری کتیبه‌های کوفی تزئینی وارد هنر آرایه‌های گچی ایرانی شد. به دلیل زیبایی خط کوفی و آسانی کار با این خط در کاربری‌های معماری، جایگاه ویژه‌ای در تزئینات آرایه‌های گچی پیدا کرد و کتیبه‌های آرایه‌های گچی کوفی همانند خطوط نوشتاری در کتاب‌ها، به مرور زمان تکامل یافته و بر زیبایی آن افزوده شد. در این مسیر تکاملی خط کوفی گل‌دار، خط کوفی گل و برگ‌دار مشجر، خط نسخ، خط ثلث، خط نستعلیق، خط کوفی بنایی و خط کوفی معقد در کتیبه‌های آرایه‌های گچی مورد استفاده قرار گرفت (دیماند، ۱۳۶۵: ۹۵). تعداد زیادی تکه‌های نقوش آرایه‌های گچی نجیرم به صورت کتیبه با خط کوفی جلب توجه می‌نماید. این کتیبه‌ها که احتمالاً حاشیه محراب را تزئین می‌کرده است، شامل حروفی مانند: «م»، «لا»، «حمد» و سایر حروف است که متأسفانه به دلیل تخریب بخش‌های دیگر کتیبه قابل قرائت نیست. قطعاً این کتیبه‌ها شامل آیات و احادیث قرآنی است که در معماری مساجد اسلامی به صورت معمول برای تزئین حاشیه محراب به کار می‌رفته است. در میان قطعات آرایه‌های گچی نجیرم تعداد زیادی از آرایه‌ها مربوط به تک حروف عربی است که به دلیل شکسته بودن امکان قرائت کامل آن‌ها وجود ندارد (تصویر ۲۳). در مورد برخی از قطعات آرایه‌های گچی می‌توان کلمات عربی مانند: محمدرسول، الرحمن، لا، الا و رسول را تشخیص داد (تصویر ۲۴). این آرایه‌های گچی‌ها به روش قالب‌گیری ساخته شده و خط به کار رفته خط کوفی بنایی است. در حاشیه این کتیبه‌ها نقوش گیاهی تزئین‌کننده آرایه‌های گچی مساجد و محراب‌ها است. این کتیبه‌ها قابل مقایسه با نمونه‌های مکشوفه از بندر تاریخی سیراف (موزه محلی سیراف) و بردستان است (نگارنده، ۱۴۰۳). نوع دوم آرایه‌های گچی کتیبه‌ای در نجیرم به وسیله تراش سطح گچ و ایجاد حروف ساخته شده‌اند. در این کتیبه‌ها با استفاده از حروف عربی کلمات قرآنی مانند: الله، لا و اله به صورت خطوط باریک و بر روی خط زمینه ایجاد شده است. در کتیبه‌های نوع دوم، خبری از خط کوفی نیست و آرایه‌ها از کیفیت کمتری برخوردار هستند (تصویر ۲۵). در برخی از نمونه‌ها در بالا یا پایین کتیبه اقدام به ترسیم آرایه‌های گیاهی و یا هندسی نموده‌اند (تصویر ۲۶).

تصویر ۲۳: چهار عدد آرایه‌های گچی با کتیبه حروف کوفی بنایی مکشوفه از نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).

Fig. 23: Four plaster arrays with Kufic inscriptions from a building discovered in Najriom (Tofghian, 2024).

تصویر ۲۴: آرایه‌های گچی با نقش کتیبه به خط کوفی بنایی شامل کلمه الرحمن، لا، الا، رسول و محمد رسول... مکشوفه از نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).
 Fig. 24: Plaster arrays with inscriptions in Kufic script including the words “Ar-Rahman”, “La, Ala”, “Rasul” and “Muhammad Rasul”... discovered by Najirom (Tofighian, 2024).

تصویر ۲۵: آرایه‌های گچی با نقش کتیبه شامل کلمات: الله، لا و اله مکشوفه از نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).
 Fig. 25: Plaster arrays with inscriptions including the words Allah, La, and Ilah revealed by Najirom (Tofighian, 2024).

تصویر ۲۶: نقش کتیبه در پایین و نقوش هندسی و گیاهی در بالا، مکشوفه از نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).
 Fig. 26: Inscription at the bottom and geometric and plant motifs at the top, discovered in Najirom (Tofighian, 2024).

۷. نقوش کاربردی

نقوش کاربردی از دیگر انواع آرایه‌های گچی مکشوفه از بندر تاریخی نجیرم است. این نقوش شامل قطعات قوس‌های مطبق در ابعاد و اندازه‌های مختلف است که بخشی از تزئینات کاربردی ورودی‌ها و طاقچه‌ها بوده است. این قطعات آرایه‌های گچی از گچ نیم‌پخته و نیم‌کوب ساخته شده است و احتمالاً متعلق به خانه‌های اعیانی و بناهای مذهبی بوده است. یک عدد آرایه‌های گچی به شکل قوس مطبق یا ابزار هلالی به عنوان تزئینات

کاربردی برای تزئین طاقچه‌ها و ورودی‌ها شناسایی گردید که از چهار قوس تشکیل شده است (تصویر ۲۷). نمونه قابل مقایسه با این گچ‌بری از بندر تاریخی سیراف (موزه محلی سیراف)، بندر تاریخی بردستان (نگارنده، ۱۴۰۳) و بنای اعیانی گوریه و جهانگیر ایلام (خسروی، ۱۳۹۹: ۱۵۵، طرح‌های ۲، ۵ و ۸) شناسایی گردیده است؛ هم‌چنین یک قطعه آرایه‌های گچی با نقش ابزار افقی و عمودی (تصویر ۲۸) و یک نمونه از آرایه‌های گچی دندان موشی (تصویر ۲۹) و یک آرایه گچی به صورت نقش دندان موشی کنده در بندر تاریخی نجیرم شناسایی گردید (تصویر ۳۰)، (توفیقیان، ۱۴۰۰: ۵۹۶، تصویر ۴۰۷) که قابل مقایسه با نمونه‌های مکشوفه از بندر تاریخی بردستان (توفیقیان، ۱۴۰۳)، بندر تاریخی سیراف (موزه محلی سیراف) و مسجد سیمره از دوره عباسی است (مبینی و همکاران، ۱۳۹۷: ۶۴، تصویر ۳).

تصویر ۲۷: قطعات آرایه‌های گچی به شکل قوس مطبق یا ابزار هلالی به عنوان تزئینات کاربردی در ابعاد مختلف برای تزئین طاقچه‌ها و ورودی‌ها مکشوفه از بندر تاریخی نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).

Fig. 27: Fragments of plaster arrays in the form of a flat arch or crescent tool as functional decorations in various dimensions for decorating niches and entrances, discovered from the historical port of Najirum (Tofighian, 2024).

تصویر ۲۸: گچ‌بری با نقش ابزار افقی و عمودی مکشوفه از ترانسه لایه‌نگاری T.T. 19 لوکوس ۱۰۱ (نگارنده، ۱۴۰۰: ۵۹۶، تصویر ۴۰۷).

Fig. 28: Plaster with horizontal and vertical tool marks discovered from stratigraphic trench T.T. 19, Locus 101 (Tofighian, 2022: 596, Image 407).

تصویر ۲۹: نقش آرایه‌های گچی به شکل دندان موشی مکشوفه از بندر تاریخی نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).

Fig. 29: Plaster pattern in the shape of a rat's tooth from the historical port of Najirum (Tofighian, 2024).

تصویر ۳۰: آرایه گچی بری به صورت نقش دندان موشی کنده مکشوفه از ترانشه لایه نگاری نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۰: ۵۹۶، تصویر ۴۰۷).
 Fig 30: A plaster cast in the form of a carved rat's tooth pattern discovered from the Najirom stratigraphic trench (Tofighian, 2022: 596, Image 407).

۸. نقوش ترکیبی

بیشتر آرایه‌های گچی مشکوفه از بندر تاریخی نجیرم دارای نقوش ترکیبی شامل نقوش: گیاهی، هندسی، کتیبه و اسلیمی هستند. با ترکیب انواع نقوش و آرایه‌های دوران اسلامی آرایه‌های گچی شگفت‌انگیزی ایجاد شده است. این آرایه‌های گچی نشان دهنده تعالی هنر دوران اسلامی در بندر تاریخی نجیرم است. در میان آرایه‌های ترکیبی یک مورد شامل نقش دندان موشی و برگ‌های نخلی در میان قاب قلبی شکل در پایین و کتیبه خط کوفی در بالاست (تصویر ۳۱). دومین نمونه شامل نقوش: هندسی، گیاهی، اسلیمی و نقش میوه کاج است (تصویر ۳۲) و میوه کاج در برخی محوطه‌ها مانند: بردستان (نگارنده، ۱۴۰۳)، سامرا (لک‌پور، ۱۳۸۹؛ Herzfeld, 1923, 185) و مسجد سیمره در دوره عباسی شناسایی شده است (مبینی و همکاران، ۱۳۹۷: ۶۳، تصویر ۲). از دیگر نقوش ترکیبی می‌توان به آرایه ترکیبی هندسی و گیاهی (تصویر ۳۳)، گل و بوته در میان قاب کوبی (تصویر ۳۴) و گل‌های پنج‌پر در میان قاب طاقی شکل و نقش دندان موشی اشاره کرد (تصویر ۳۵). آرایه دندان موشی در بسیاری از آرایه‌های گچی نجیرم به چشم می‌خورد. نمونه قابل مقایسه در بندر تاریخی سیراف شناسایی شده است (مرادی، ۱۴۰۲: ۳۶۴، تصویر ۷۵).

تصویر ۳۱: آرایه‌های گچی با نقوش ترکیبی برگ نخلی در میان قاب قلبی شکل و کتیبه، مکشوفه از نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).
 Fig. 31: Plaster arrays with combined palm leaf motifs within a heart-shaped frame and inscription, discovered from Najirom (Tofighian, 2024).

تصویر ۳۲: دو آرایه‌های گچی با نقوش ترکیبی شامل نقوش هندسی، گیاهی، اسلامی و نقش میوه کاج، مکشوفه از نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).
Fig. 32: Two plaster arrays with mixed motifs including geometric, plant, Islamic and pine fruit motifs, discovered from Najirom (Tofghian, 2024).

تصویر ۳۳: آرایه‌های گچی با نقوش ترکیبی شامل موتیف‌های هندسی، گیاهی و اسلامی، مکشوفه از نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).
Fig. 33: Plaster arrays with mixed designs including geometric, floral and Islamic motifs, discovered from Najirom (Tofghian, 2024).

تصویر ۳۴: آرایه‌های گچی با نقوش ترکیبی شامل موتیف‌های هندسی و گیاهی، مکشوفه از نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).
Fig. 34: Plaster arrays with mixed designs including geometric and plant motifs, discovered from Najirom (Tofghian, 2024).

تصویر ۳۵: آرایه‌های گچی با نقوش ترکیبی گیاهی و ردیف نقش دندان موشی، مکشوفه از نجیرم (نگارنده، ۱۴۰۳).

Fig. 35: Plaster arrays with mixed plant motifs and rows of rat-tooth patterns, discovered in Najrirom (Tofighian, 2024).

تجزیه و تحلیل

یکی از اولین نشانه‌ها از کاربرد گچ و آرایه‌های گچی از دوره ایلام و هفت‌تپه گزارش شده است (Negahban, 1991: 8). از دوره هخامنشی برای سفیدکاری دیوارها و ستون‌های چوبی از گچ استفاده شده است (پرادا، ۱۳۵۷: ۲۲۳). در بررسی و شناسایی باستان‌شناسی بندر تاریخی نجیرم و بر سطح محوطه ۱۳۰هکتاری آن، قطعات شکسته یافته‌های گچی جلب توجه می‌نماید. این قطعات آرایه‌های گچی در برگرفته آرایه‌های هندسی، اسلیمی، نوع سامرا، عناصر معماری، گیاهی، نیم‌ستون، کتیبه، نقوش کاربردی و ترکیبی هستند که در میان قاب‌بندی‌های متنوع هندسی خلق شده‌اند. آرایه‌های گچی‌های نجیرم عمدتاً برای پوشش سطح دیوارها، طاقچه‌ها، درگاه‌ها و محراب مساجد و برای ایجاد نقوش مکرر با هم ترکیب شده‌اند.

روش‌های ایجاد آرایه‌های گچی‌های نجیرم به روش آرایه‌های گچی شکل‌دهی درجا و به صورت نیم‌برجسته یا کم‌برجسته است و احتمالاً به وسیله تکنیک کشته‌بری بر روی سطوح محراب و سایر اجزاء مسجد نقوش آرایه‌های گچی ایجاد شده‌اند؛ هم‌چنین روش قابی و روش تراش از دیگر سبک‌های آفرینش آرایه‌های گچی نجیرم است. این نقش‌ها عمدتاً به صورت افریز یا نوارهای تزئینی هستند و تعداد کمتری به شکل قاب ساخته شده‌اند. به نظر می‌رسد بیشتر آرایه‌های گچی نجیرم متعلق به بناهای مذهبی و مساجد است، اما برخی از آرایه‌های گچی از بناهای اعیانی جدا شده و بر سطح محوطه رها شده است. بیشترین نقوش متعلق به نقوش گیاهی است. این نقوش از یک طرف جنبه تزئینی داشته و از طرف دیگر به دلایل اعتقادی ایجاد شده‌اند. نقوش گیاهی نماد برکت، خیرخواهی، طول عمر و ماندگاری و شگون است. نقوش گیاهی، درختان و رستنی‌ها ارتباط مستقیم با باورهای گذشتگان و تقدس آن‌ها نزد ایرانیان دارد (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۷: ۱۷۵). در میان آرایه‌های نجیرم اثری از نگاره‌های حیوانی و انسانی دیده نمی‌شود. فقدان نقوش انسان و حیوان می‌تواند مربوط به باورهای دینی مردمان در سده‌های نخستین بعد از اسلام و ممنوعیت شرعی تصویرسازی از انسان و حیوان باشد. نقوش گیاهی عمدتاً در میان قاب‌های هندسی محصور شده‌اند. در برخی موارد نقوش گیاهی به وسیله خطوط اسلیمی به هم متصل شده‌اند. برخی از نقوش مانند نقش طاق‌های هلالی و جناقی که به وسیله نقوش گیاهی محصور شده‌اند، به همراه آرایه کتیبه‌های متنوع از تعلق این گچ‌بری‌ها به بناهای یادمانی و مساجد بندر تاریخی نجیرم حکایت داشت؛ هم‌چنین آرایه‌های گچی‌های نیم‌ستون و برخی افریزهای گیاهی و هندسی می‌تواند قاب‌های حاشیه محراب‌های مساجد باشد. تعدادی از نقوش کاربردی مانند آرایه قوس‌های مکرر و مطابق از دیگر نشانه‌های بناهای مذهبی در محوطه باستانی نجیرم است. چندین آرایه گچی با تکنیک سامرا نوع C نشان‌دهنده کاربرد فنون مختلف در ایجاد آرایه‌های گچی این بندر تاریخی است. بیشتر آرایه‌های گچی

نجیرم با شکل دهی درجا ساخته شده و به روش‌های کشته‌بری برروی سطوح و در تعداد کمتری به شکل قاب ساخته شده‌اند. تراش آرایه‌ها در چند نمونه محدود حکایت از کاربرد این تکنیک در هنر آرایه‌های گچی نجیرم است. بیشتر نقوش به صورت نیم برجسته و در تعداد کمتری به صورت نیم برجسته به شکل نوارهای تزئینی خلق شده‌اند. برخی از آرایه‌های گچی نجیرم از نظر آرایه‌ها و تکنیک ساخت قابل مقایسه با بندر تاریخی سیراف و محوطه بردستان در سواحل خلیج فارس و برخی محوطه‌های باستانی دوره ساسانی یا سده‌های نخستین بعد از اسلام در بخش‌های داخلی ایران مانند: شهر سیمره، حاجی آباد، بیشاپور، دقیانوس، نظام آباد، تپه میل و تیسفون است.

بیشتر قطعات آرایه‌های گچی بندر تاریخی نجیرم طی بررسی و شناسایی باستان‌شناسی به دست آمده و تعداد اندکی از گمانه لایه‌نگاری است. انجام کاوش باستان‌شناسی می‌تواند موجب کشف و شناسایی تعداد بی‌شمار و متنوعی از آرایه‌های گچی شود. در اثر تخریب و تسطیح محوطه باستانی نجیرم ده‌ها قطعه آرایه‌های گچی سر از خاک برآورده‌اند، اما انجام کاوش باستان‌شناسی می‌تواند اطلاعات ارزشمندی در خصوص داده‌های باستان‌شناسی من جمله آرایه‌های گچی فراهم سازد.

نتیجه‌گیری

در بررسی و شناسایی باستان‌شناسی بندر تاریخی نجیرم و برنامه گمانه‌زنی به منظور لایه‌نگاری تعداد ۵۸ قطعه شکسته آرایه‌های گچی شناسایی و مورد مطالعه قرار گرفت. از میان قطعات شکسته آرایه‌های گچی تعداد ۵ عدد دارای آرایه‌های هندسی، ۴ عدد دارای آرایه‌های اسلیمی، ۳ عدد آرایه‌های سبک سامرا، ۶ عدد عناصر معماری مانند طاق و قوس‌ها و کنگره، ۱۵ عدد آرایه‌های گیاهی شامل انواع گل و گیاه و نخل، ۲ عدد نیم‌ستون مزین به نقوش هندسی گیاهی، ۱۲ عدد دارای کتیبه به خط کوفی بنایی و خطوط غیر کوفی، ۵ عدد دارای آرایه‌های کاربردی مانند قوس‌های مطبق متعلق به سردر ورودی‌ها و طاقچه‌ها و ۶ عدد دارای آرایه‌های ترکیبی شامل: نقوش هندسی، گیاهی، کتیبه و سایر آرایه‌هاست؛ به طور کلی آرایه‌های گچی از تنوع زیادی برخوردار هستند؛ این آرایه‌ها شامل نقوش: هندسی، اسلیمی، نوع سامرا، عناصر معماری، گیاهی، نیم‌ستون، کتیبه، نقوش کاربردی و ترکیبی است. تکنیک‌های ساخت در آرایه‌های گچی‌های نجیرم شامل آرایه‌های گچی و شکل دهی درجا، کشته‌بری بر سطوح دیوارها، قابی و تراش نوارهای تزئینی است. قطعات شکسته آرایه‌های گچی از ملاط گچ نیم‌پخت و نیم‌کوب ساخته شده و زینت بخش خانه‌های اعیانی و بناهای عام‌المنفعه مانند مساجد و محراب‌ها بوده است. آرایه‌های گچی نجیرم قابل مقایسه با بندر تاریخی سیراف و بردستان در خلیج فارس است؛ هم‌چنین می‌توان آن‌ها را با آرایه‌های گچی محوطه‌های ساسانی و اوایل اسلام در محدوده ایران فرهنگی مانند: سیمره، حاجی آباد، بیشاپور، دقیانوس، نظام آباد، تپه میل، حصار، برزقاواله، خانه اعیانی گوریه و جهانگیر در ایلام، سامرا، تیسفون، ام‌الزعترو کاخ کیش مقایسه کرد.

تاریخ‌گذاری آرایه‌های گچی بندر تاریخی نجیرم با توجه به این‌که عمدتاً از بررسی‌های سطحی به دست آمده‌اند بسیار دشوار است؛ به‌طور کلی، آرایه‌های گچی بندر تاریخی نجیرم متعلق به اواخر دوره ساسانی و نیمه نخست دوران اسلامی است. تاریخ‌گذاری دقیق‌تر آرایه‌های گچی نجیرم نیازمند انجام کاوش باستان‌شناسی است.

فراوانی و تنوع آرایه‌های گچی در بندر تاریخی نجیرم نشان‌دهنده اهمیت و جایگاه این محوطه باستانی در تجارت دریایی و صنعت ساحلی در خلیج فارس است. این آرایه‌های هنری از یک طرف از خانه‌های اعیانی و ثروت فراوان ساکنین و از طرف دیگر از وجود بناهای عام‌المنفعه بزرگ و با شکوه مانند مساجد جامع و محلی و تزئینات آرایه‌های گچی در این بناهای مذهبی حکایت دارد. مطالعه آرایه‌های گچی نجیرم و مقایسه آن‌ها با نمونه‌های مکشوفه از بندر تاریخی سیراف، جایگاه رفیع و هم‌ترازی این مرکز تجاری و صنعتی با بندر شاخص دوره ساسانی و اوایل اسلام، یعنی بندر سیراف را اثبات می‌نماید. با توجه به گستردگی بندر تاریخی نجیرم و دوره‌های تاریخی آن و شناسایی حجم بزرگی از مواد فرهنگی، به‌ویژه فراوانی و تنوع آرایه‌های گچی می‌توان آن را

یک ابر بندر دوره ساسانی و سده‌های نخستین بعد از اسلام دانست. اثبات اهمیت و جایگاه واقعی بندر تاریخی نجیرم نیازمند انجام کاوش‌های باستان‌شناسی و مطالعات تکمیلی است.

سپاسگزاری

ضمن تشکر و قدردانی از پژوهشگاه میراث فرهنگی و پژوهشکده باستان‌شناسی که فرصت پژوهش‌های باستان‌شناسی بندر تاریخی نجیرم را به نویسنده داد؛ برخورد لازم می‌دانند از داوران ناشناس نشریه که با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد و تعارض منافع را اعلام می‌دارند. این پژوهش مستخرج از مطالعات باستان‌شناسی بندر تاریخی نجیرم است که با حمایت مالی سازمان بنادر و دریانوردی صورت پذیرفته است. برخورد لازم می‌دانم از این سازمان محترم تشکر و قدردانی نمایم.

کتابنامه

- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم بن محمد فارسی، (۱۳۷۳). مسالک و ممالک، ترجمه ایرج افشار، تهران، وزارت فرهنگ و آموزش عالی، شرکت علمی و فرهنگی.
- ابن بلخی، (۱۳۷۴). فارسنامه (براساس متن مصحح لسترنج و نیکلسن)، توضیح و تحشیه از: منصور رستگار فسایی، شیراز، بنیاد فارس‌شناسی: ۴۱۷.
- ابن حوقل، (۱۳۴۵). صورة الارض، ترجمه دکتر جعفر شعار، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ایازی، سوری، و میری، سیما، (بی تا). آرایه‌های گچی در آرایه‌ها و تزئینات معماری دوران اشکانی و ساسانی. کاتالوگ نمایشگاه، تهران، موزه ملی ایران.
- توفیقیان، حسین، (۱۳۹۷). باستان‌شناسی دریایی خلیج فارس، جزایر هرمزگان، بوشهر، ریگ و سیراف، جلد اول، تهران، انتشارات گنجینه هنر.
- توفیقیان، حسین، (۱۴۰۰). «مطالعات باستان‌شناسی شامل گمانه زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاده حریم ولایه نگاری بندر تاریخی نجیرم». مرکز اسناد و کتابخانه پژوهشکده باستان‌شناسی.
- توفیقیان، حسین، (۱۴۰۲). بندر تاریخی نجیرم، تهران، انتشارات پیشین پژوه.
- توفیقیان، حسین، (۱۴۰۳). «بررسی و شناسایی باستان‌شناسی شهرستان بندر دیر»، مرکز اسناد و کتابخانه پژوهشکده باستان‌شناسی.
- پرادا، ادیت، (۱۳۵۷). هنر ایران باستان، ترجمه یوسف مجیدزاده، تهران، دانشگاه تهران.
- پرتو، زهرا، و مسعودی‌امین، زهرا، (۱۳۹۹). «بازتاب شکلی نقوش ساسانی در تزئینات آرایه‌های گچی خانه - قلعه بنی عامری»، باغ نظر، ۱۷ (۸۹): ۳۲-۱۹. <https://doi.org/10.22034/BAGH.2020.201344.4302>
- پوپ، آرتور، و آکرمن، فیلیس. (۱۳۸۴). سیری در هنر ایران، ترجمه نجف دریابندری، جلد دوم، تهران، علمی و فرهنگی.
- دیمانند، س.، (۱۳۶۵). راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبدالله فریار، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۶۵: ۹۵.
- رهبر، مهدی، (۱۴۰۱). «بازخوانی دوباره گچ‌بری‌های تالار آتشکده بندیان و پاسخی به انتقادهای اخیر». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۴، (۳: پیاپی ۳۱): ۹۲-۶۲. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2021.331938.143058>
- زمانی، عباس، (۲۵۳۶). نگاهی به هنر ساسانی در هنر اسلامی، تهران، انتشارات اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر، ۲۵۳۶ شاهنشاهی.

- سجادی، علی، (۱۳۷۶). «هنر آرایه‌های گچی در معماری اسلامی ایران». مجله اثر، ۲۵: ۲۱۵-۱۹۴. <http://journal.richt.ir/athar/article-1-126-fa.html>
- سرفراز، علی‌اکبر، (۱۳۸۴). «بررسی و شناسایی آثار باستانی دیر»، پژوهشکده باستان‌شناسی سازمان میراث فرهنگی، تهران: ۳.
- شوارتس، پاول، (۱۳۸۲). جغرافیایی تاریخ فارس، ترجمه جهاننداری. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. انتشارات دانشگاه تهران.
- حسن پور، عطا، (۱۳۹۴). «بررسی و مقایسه تطبیقی گچ بری‌های به دست آمده از کاوش بنای قلعه گوری، پژوهش‌های باستان‌شناسی حوضه آبگیر سد سیمره»، به کوشش: لیلا نیاکان، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری و شرکت توسعه منابع آب و نیروی ایران.
- حمیدی، بهرام، (۱۳۹۰). «آرایه‌های تزئینی گچبری دوره ی سلجوقی»، کتاب ماه هنر، شماره ۱۵۱، فروردین: ۱۳۹۰: ۹۳-۸۸.
- جیهانی، ابوالقاسم بن احمد، (۱۳۶۸). اشکال العالم، ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب، با مقدمه و تعلیقات: فیروز منصوری، انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۱۹.
- خسروی، لیلا، (۱۳۹۹). «نویافته‌های گچی ساسانی از بناهای اعیانی گوریه و جهانگیر بر کرانه ی رود کنگیر ایوان در استان ایلام»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۰ (۲۴): ۱۶۷-۱۴۱. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2019.19889.1996>
- کروگر، ینس، (۱۳۹۶). تزئینات آرایه‌های گچی ساسانی، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، انتشارات سمت و پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری کشور، چاپ اول.
- لک پور، سیمین، (۱۳۸۹). کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی دره شهر (سیمره)، تهران: نشر پازینه.
- لسترنج، گی، (۱۳۷۳). جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، مترجم: محمد عرفان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مبینی، مهتاب، شاکرمی، طیبه، و شریفی‌نیا، اکبر، (۱۳۷۹). «بررسی تطبیقی تزئینات آرایه‌های گچی مسجد سیمره با مسجد نه‌گنبد بلخ و سامرا از دوره عباسی». نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، ۲۳ (۱): ۶۱-۷۲.
- مرادی، حسن، و توکلی جلودار، عباس، (۱۴۰۲). «مجموعه گچ بری‌های سیراف در موزه ایران باستان»، هنر نامه سیراف، مجموعه مقالات همایش ملی میراث فرهنگی و هنری سیراف در پهنه خلیج فارس، تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، پژوهشکده هنر: ۳۷۴-۳۴۷.
- منصوری، امیر، (۱۳۸۹). «بررسی هنر آرایه‌های گچی دوره ساسانی، محوطه باستانی برزقاوله، کوه‌دشت لرستان». رساله کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه آزاد، واحد تهران مرکز (منتشر نشده).
- منصوری، امیر، و کرمان، غلامرضا، (۱۳۹۱). «هنر گچ‌بری دوره ساسانی در محوطه باستانی برزقاوله، کوه‌دشت لرستان»، مجله هنرهای تجسمی، ۵: ۸۲-۷۵.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد، (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه دکتر علی نقی منزوی، چاپ کاویان، جلد اول، اسفند ۱۳۶۱، چاپ دوم، انتشارات کومش ۱۳۸۵: ۶۳۱.
- موسوی حاجی، رسول، رستمی، هوشنگ، و مهرآفرین، رضا، (۱۳۹۸). «پژوهشی بر شاخص‌ترین نقوش نمادین گیاهی در گچ‌بری‌های دوره ساسانی»، مجله جامعه‌شناسی تاریخی، ۱۱ (۲): ۳۳۹-۳۱۷. <https://jhs.modares.ac.ir/article-25-37720-fa.html>
- وایت‌هاوس، دیوید، و ویلیامسون، آندره، (بی تا). بازرگانی دریایی ساسانی، ترجمه گیو آقاسی، تهران: انتشارات آریا.
- وثوقی، محمدباقر، (۱۳۸۴). تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار، تهران: انتشارات سمت.

- Ayazi, S. & Miri, S., (No Date). *Plaster Arrays in Architectural Arrays and Decorations of the Parthian and Sasanian Periods*, Exhibition Catalog, Tehran, National Museum of Iran, (In Persian).
- Creswell, K. A. C., (1940). "Early Islamic Architecture", Vol 2, Oxford.
- Eṣṭakhri, Abu-I. I-bin M. F., (1994). *Masalak va Malakam*, translated by: Iraj Afshar, Tehran, Ministry of Culture and Higher Education, Scientific and Cultural Company. (In Persian).
- Demand, S., (1986). *Guide to Islamic Industries*, translated by: Abdullah Faryar, Tehran, Scientific and Cultural Publications, second edition, 1986: 95, (In Persian).
- Khosravi, L., (2019). "Newly discovered Sasanian plaster from the noble buildings of Guriyeh and Jahangir on the banks of the Kangir River in Ilam Province", *Journal of Iranian Archaeological Research*, 10 (24): 141-167. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2019.19889.1996>, (in Persian).
- Kruger, J., (2017). *Decorations of Sassanid Plaster Arrays*, translated by: Faramarz Najd Sami'i, Samt Publications and the National Institute of Cultural Heritage and Tourism, first edition, (in Persian).
- Jihani, Abul-Q. Ibn-A., (1989). *The Forms of the World*, translated by: Ali ibn Abd al-Salam Kateb, with an introduction and comments by Firuz Mansouri, Publications of Aṣṭan Quds Razavi, first edition, p: 119, (In Persian).
- Hamidi, B., (2011). "Stucco Decorative Arrangements of the Seljuk Period". *Mah Honar Book*, 151: 88-93, (In Persian).
- Hassanpour, A., (2015). *Comparative study and comparison of plaster casts obtained from the excavation of the Gouri Castle, archaeological research in the Seymareh Dam catchment area*, by Leila Niakan, Tehran, Cultural Heritage and Tourism Research Institute and Ayran Water and Power Resources Development Company, (In Persian).
- Golombek, L., (1969). "Abbasid Mosque at Balkh". in: *oriental Art*, XV (3): 173-189.
- Hezfeld, E., (1923). *Der Wandschmuck Der Bauten von Samarra und seine Omamentik*, Berlin, D. Reimer.
- Lakpour, S., (2010). *Archaeological excavations and researches of Darreh Shahr (Seymareh)*, Tehran: Pazineh Publishing, (In Persian).
- LeStrange, G., (1994). *Historical Geography of the Lands of the Eastern Caliphate*, Translator: Mohammad Erfan, Tehran, Scientific and Cultural Publications, (In Persian).
- Le Strange, (1905). *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia, from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Cambridge University Press.
- Lic, A., (2017). "Chronology of stucco production in the gulf and southern Mesopotamia in the early Islamic period". In: *proceedings of seminar for Arabian studies*: 151-161, Archaeopress.
- Ibn Balkhi, (1995). *Farsnameh (based on the text corrected by LeStrange and Nicholson)*, commentary and commentary by Mansur Rastegar Fasaai, Shiraz, Foundation for Persian Studies: 417, (In Persian).
- Ibn Hawqal, (1966). *Soratol Arz*, translated by Dr. Jafar Shaar, Iranian Culture Foundation Publications, (In Persian).
- Moqaddasi, Abu-A. M. Ibn- A., (1990). *The Best of the Definitions of Regions*, translated by Dr. Ali Naqi Manzavi, Kavian Press, Volume 1, March 1361, Second Edition, Koomeh Publication: 631, (In Persian).

- Mansouri, A., (2010). "A Study of the Art of Plaster Arrangements of the Sassanid Period, Barzghavoleh Archaeological Site, Kohdasht Lorestan". Master's Thesis, Tehran: Azad University, Central Tehran Branch (unpublished), (In Persian).
- Mansouri, A. & Karamian, Gh., (2012). "Sassanid Period Plaster Art in the Ancient Site of Barzqaveh, Kohdasht, Lorestan", *Journal of Visual Arts*, 5: 75-82, (In Persian).
- Mobini, M., Shakermi, T. & Sharifinia, A., (2000). "A Comparative Study of the Decorations of the Plaster Arrays of the Seymareh Mosque with the Nine-Domed Mosques of Balkh and Samarra from the Abbasid Period". *Journal of Fine Arts-Visual Arts*, 23(1): 61-72, (In Persian).
- Moradi, H. & Tavakoli Jelodar, A., (2024). "The Siraf Plastering Collection in the Museum of Ancient Iran". *Siraf Art Book, Proceedings of the National Conference on Siraf Cultural and Artistic Heritage in the Persian Gulf Region*, Tehran: Art Academy of the Islamic Republic of Iran, Art Research Institute: 347-374, (In Persian).
- Mousavi Haji, R., Roštami, H. & Mehrafarin, R., (2019). "A study on the most prominent symbolic plant motifs in Sasanian period plaster carvings". *Journal of Historical Sociology*, 11 (2): 317-339, (In Persian).
- Parto, Z. & Masoudi Amin, Z., (2019). "Formal Reflection of Sassanid Motifs in the Decorations of Plaster Arrays of the House-Bani Ameri Castle". *Bagh-e-Nazar Scientific Journal*, 17 (89): 19-32. <https://doi.org/10.22034/BAGH.2020.201344.4302>, (In Persian).
- Pope, A. & Ackerman, Ph., (2005). *A Journey through Iranian Art*, translated by: Najaf Daryabandari, Volume 2, Tehran, Scientific and Cultural, (In Persian).
- Prada, E., (1978). *Ancient Iranian Art*, translated by Yousef Majidzadeh, Tehran: University of Tehran, (In Persian).
- Sajjadi, A., (1997). "The Art of Plaster Decorations in Islamic Architecture of Iran". *Athar*, 25: 194-215. <http://journal.richt.ir/athar/article-1-126-fa.html>, (In Persian).
- Sarfaraz, A. A., (2005). *Investigation and identification of ancient artifacts of Deir*, Archaeological Research Institute of Cultural Heritage Organization, Tehran: 3, (In Persian).
- Schwartz, P., (2003). *Geography of the History of Persia*, translated by: Jahandari. Association of Cultural Works and Merits. Tehran University Press, (In Persian).
- Stein, M. A., (1936). "An Archaeological Tour in Ancient Persis", *Iraq*, II: 112-225.
- Stein, M. A., (1937). *Archaeological Reconnaissances in Nourth Western India and South Eastern Iran*, London.
- Tampoe. M., (1989). *Maritime Trade Between China and the West: an archaeological study of the ceramics from siraf, 8th to 15th century A.D.* BAR International series 555.
- Tofghian, H., (2022). *Archaeological studies including speculation to determine the area and proposed boundary and stratigraphy of the historical port of Najirom*, Documentation Center and Library of the Archaeological Research Institute, (In Persian).
- Tofghian, H., (2018). *Maritime Archaeology of the Persian Gulf, Hormozgan, Bushehr, Rig and Siraf Islands*, Volume 1, Tehran, Ganjineh Honar Publications, (In Persian).
- Tofghian, H., (2023). *Historical Port of Najirom*, Tehran: Pishin Pajouh Publications, (In Persian).

- Tofghian, H., (2024). “Archaeological Survey of Bandar Dayer city”, Documentation and Library Center of the Archaeological Research Institute, (In Persian).
- Rahbar, M., (1401). “A Re-reading of the Plaster Carvings of the Fire Temple Hall of the Bandian and a Response to Recent Criticisms”, *Journal of Archaeological Studies*, 14 (3) 31: 92-62 <https://doi.org/10.22059/jarcs.2021.331938.143058>. (69-92), (In Persian).
- Whitehouse, D., (1970). “Excavations at Siraf, third interim report”, *Iran*, IIX.
- Whitehouse, D. & Williamson, A., (eds.). *Sassanid Maritime Trade*, translated by Gio Aghasi, Tehran, Aria Publications, (In Persian).
- Vosoughi, M. B., (2005). *History of the Persian Gulf and neighboring countries*, Tehran: Samt Publications, (In Persian).
- Zamani, A., (2536). *A Look at Sassanid Art in Islamic Art*, Tehran: Publications of the General Writing Department of the Ministry of Culture and Art, 2536 Shahanshahi, (In Persian).